

Tatiana Markaki

Υλικά αγαθά σε αέναο ταξίδι: η περίπτωση της *vestura* στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα

ABSTRACT

This paper investigates practices of cultural exchange using seventeenth-century Venetian Crete and its capital city Candia (modern Heraklion) as a case study. It explores the material goods of the dowries assigned to brides during the period 1600-1645, focusing on the Venetian female garment *vestura*.

The paper selectively draws on unpublished archival material collected in the notary archives of Candia of the *State Archives of Venice*. Marriage agreements and inventories of movable property demonstrate a certain consumption behaviour during marriage that enables the movement of material goods in various directions: upwards, downwards, through different time periods, geographical entities and socioeconomic strata.

A major parameter examined in this paper is the question of the role of the *vestura* in the dowry. The Venetian *vestura*, an exquisite type of gown with skirt and bust, made of luxurious materials and in various styles, travelled from the metropolis to Candia. There it became the most valuable material object in seventeenth-century dowries and was adopted by the elite and the social stratum of *cittadini* as a fashionable item suitable for display.

By transferring this luxurious garment to their daughters, the middle stratum of *cittadini* (especially its upper segment of powerful professionals) attempted to emulate the lifestyle of the upper class. Through this kind of *conspicuous consumption* they presented themselves as *nobili*, whereas they formally belonged to the non-elite, in the same way as the elite of Candia had appropriated material goods assigned by the elite families in Venice itself.

The case of the *vestura* reveals a bidirectional movement and illustrates that the cultural exchange between the metropolis and the "colony" was the result of complex horizontal and vertical processes of cultural transfer.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις, επίδειξη, *vesture*, πολυτελή ενδύματα, Βενετική μόδα, 17ος αιώνας, Βενετοκρατούμενος Χάνδακας, *cittadini*, ελίτ, νοταριακές πηγές, ιβεντάριο, υλικός πολιτισμός, υλικά αγαθά, πολιτισμική ώσμωση

«*Vestura* μία, καινούργια, από μεταξωτό ύφασμα ποιότητας *raso* με σχέδια από αργυροκλωστή και μετάξι, με κουμπιά χρυσά στα μανίκια, επενδυμένα με πράσινη φόδρα από μετάξι ποιότητας *zental*».¹

¹ Ελληνική μετάφραση του χωρίου "*una vestura nuova di raso disegno d'argento et seda con bottoni d'orro alle maniche fodrate di cendal verde*". Archivio di Stato di Venezia (εφεξής: ASV), Notai di Candia (εφεξής: NC), busta 61, protocollo XVII, f. 206 v–209 r.

Η περιγραφή του φορέματος αυτού που είχε στην προίκα της η Μαριέττα Μελισσηνοπούλα, όταν παντρεύτηκε τον ευγενή Zuanne Francesco Zen στις 22 Ιουνίου 1630 στον Χάνδακα, εντυπωσιάζει με τη λεπτομέρειά της. Με την περιγραφή αυτή του Κρητικού συμβολαιογράφου Giacomo Cortesan το ένδυμα τούτο ξέφυγε από τη λήθη του χρόνου, στην οποία θα είχε καταδικαστεί, αν δεν μας είχε διασωθεί αυτή η νοταριακή πηγή. Αντίθετα απ' ό,τι στη Βενετία, όπου ονομαστοί ζωγράφοι, όπως ο Tintoretto ή ο Tiziano, απαθανάτισαν, σχεδόν φωτογραφικά, την ενδυμασία που φορούσαν οι κυρίες στην πόλη, στον Χάνδακα δεν διασώθηκε κοσμική εικονογράφηση. Την απουσία οπτικού υλικού στον Χάνδακα αναπληρώνει η λεπτομερής περιγραφή των ενδυμάτων στα ιβεντάρια των προικοσυμφώνων, όπως μαρτυρεί το παραπάνω απόσπασμα.

Με αφετηρία αυτές ακριβώς τις αρχειακές πηγές, τα ιβεντάρια των προικοσυμφώνων, θα εξετάσουμε την κίνηση των υλικών αγαθών στην κοινωνία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα. Λέγοντας κίνηση, εννοούμε τις διαδρομές που ακολουθούσαν αυτά τα υλικά αγαθά μέσα στον χώρο και τον χρόνο προς διάφορες κατευθύνσεις. Κατευθύνσεις οριζόντιες και κάθετες σε διαδρομές σύντομες, απλές, σαφείς, ή μακράς διάρκειας, σύνθετες και μπερδεμένες σαν ένα κουβάρι που ξετυλίγεται.

Τα ιβεντάρια, οι καταγραφές δηλαδή κινητής περιουσίας που αποτελούσε μέρος των προικίων, σώζονται σε μεγάλο αριθμό στην αρχειακή σειρά *Notai di Candia* των βενετικών κρατικών αρχείων.² Σε δύο μόνο πενταετίες του 17ου αιώνα πριν αρχίσει ο Κρητικός Πόλεμος (1600-1605 και 1640-1645) έχουν βρεθεί περίπου 800 τέτοια έγγραφα στα κατάστιχα των νοταρίων που δρουν εκείνα τα δέκα χρόνια.³ Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στη διερεύνηση 35 αδημοσίευτων καταγραφών από τα κατάστιχα 13 συμβολαιογράφων του Χάνδακα της περιόδου 1600-1645 και στην ποσοτική επεξεργασία 142 ενδυμάτων του τύπου της *vestura* που απαντούν σε αυτές.⁴

² Το είδος αυτό εγγράφου επιτρέπει, μεταξύ άλλων, τη συγκριτική εξέταση των αντικειμένων μεταξύ τους, γεγονός που μπορεί να καταδείξει ποια αντικείμενα θεωρούνταν λιγότερο ή περισσότερο σημαντικά στη δεδομένη κοινωνία. Μοιάζει με μια άλλη σχετική νοταριακή πηγή, τα ιβεντάρια που καταγράφουν κινητά αγαθά μετά θάνατον. Όμως διαφέρει απ' αυτά, γιατί αναφέρει πάντα την αξία των αντικειμένων. Έχει αξιοποιηθεί ως πηγή σε μια σειρά μελετών. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες: Μαρκάκη (2000), Καραγιάννη (2011/2012).

³ Τα έγγραφα αυτά αποτελούν το αντικείμενο των μελετών μου σχετικά με το ζήτημα του υλικού πολιτισμού στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οι μελέτες αυτές εντάσσονται στο ερευνητικό πρόγραμμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άμστερνταμ: *Venetian Crete 1600-1645. Dowry and material culture in the city of Candia and its countryside*.

⁴ Οι συμβολαιογράφοι είναι οι ακόλουθοι: Giorgio Andronichi, Nicolo Benedetti, Zorzi Callamara, Zuane Castrolifila, Zuanne Cosiri, Giacomo Cortesan, Demetrio Gavrilis, Marco Polina (secr. ducale), Zorzi Protonotari, Tommaso Sachellari, Zorzi Sclavo, Mattio Seppi, Giorgio Zago. Οι 35 καταγραφές είναι οι ακόλουθες: ASV, NC, busta 5, protocollo III, f. 95v-96v· busta 5, protocollo IV, f. 105v-106v· busta 21, libro 2, f. 96r-97r· busta 71, protocollo XIII, f. 45v-46v· busta 54, protocollo 2, f. 41r-43r· busta 61, protocollo XVII, f. 206v-209r· busta 61, protocollo XIX, f. 113v-116r· busta 61, protocollo XVII, f. 288v-289v· busta 63, libro XXIV, f. 360r-361v· busta 63, protocollo XXV, f. 294v-296v· busta 63, protocollo XXV, f. 60r-61v· busta 63, protocollo XXV, f. 52v-53v· busta 82, libro 9, f. 88r-89v· busta 129, atti, f. 31r-33r+36r· busta 216, f. 81r-83v· busta 223, libro 6, f. 26r-27v· busta 223, libro 6, f. 129v-132r· busta 222, libro 5, f. 227v-229r· busta 222, libro 5 f. 309v-311r· busta 253, protocollo 1, f. 61r· busta 253, protocollo 2, f. 160r-161r· busta 253, protocollo 1, f. 258r· busta 253, protocollo 1, f. 253r· busta 271, libro 2, f. 130v-131r· busta 267, minute filza 6, χωρίς αρίθμηση (+5 έγγραφα)· busta 267, minute filza 5, χωρίς αρίθμηση (+2 έγγραφα)· busta 268, minute filza 7 & 8, χωρίς αρίθμηση· busta 293, protocollo 1, f. 12r·v.

Το βασικό ερώτημα είναι: Πώς κινούνται τα υλικά αγαθά μέσα στον χώρο και τον χρόνο και τι σημαίνει ακριβώς αυτή η κίνηση για τους κατόχους τους και κατ' επέκταση για την δεδομένη κοινωνία του βενετοκρατούμενου Χάνδακα; Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο οριοθετείται από τη διεθνή έρευνα του υλικού πολιτισμού.⁵

Επειδή ο χώρος των κινητών προικίων είναι αχανής (καθώς περιλαμβάνει τεράστιο αριθμό ειδών και αντικειμένων), θα χρησιμοποιήσουμε μόνο ένα παράδειγμα για να σκιαγραφήσουμε την κίνηση των αγαθών αυτών. Ένα παράδειγμα, μέσα από τα πολλά γυναικεία ενδύματα που εμφανίζονται στον αστικό χώρο, το οποίο είναι το πιο αντιπροσωπευτικό, αφού κάνει σαφές το πολιτισμικό «πάρε-δώσε» ανάμεσα σε διαφορετικές οντότητες, γεωγραφικές και κοινωνικές: πρόκειται για τη *vestura*, ένα γυναικείο ένδυμα, το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το ανδρικό ένδυμα *vesta*.⁶

Κάνοντας μια ανασκόπηση, συναντάμε σε έγγραφο που εξέδωσε ήδη το 1986 η Χ. Μαλτέζου τον όρο *vestitura* (Μαλτέζου 1986, 139-147). Ο όρος αυτός, σύμφωνα με την Levi Pisetzky, ιστορικό του ιταλικού ενδύματος, παραπέμπει στον όρο *vestura* ή *investitura* (Levi Pisetzky 1966, 62-69). Η *vestitura* που παρήγγειλε το 1444 στον Χάνδακα η ευγενής Quirina Καλλέργη δεν φαίνεται να ταυτίζεται με αυτό που υποθέτει η Ιταλίδα ιστορικός ότι θα πρέπει να σήμαινε ο όρος, δηλαδή με το πάνω τμήμα φορέματος, το μπούστο που φοριόταν εξωτερικά και έφτανε λίγο κάτω από τη μέση. Η *vestitura* της Καλλεργοπούλας, όπως μαρτυρεί η φραστική διατύπωση του κειμένου, μάλλον ταυτίζεται με τη *vestura* που λάμβαναν αργότερα, τον 16ο και 17ο αιώνα, οι ευκατάστατες νέες στον Χάνδακα. Διερευνώντας τις 142 βεστούρες του δείγματός μας,⁷ κατανοούμε αμέσως ότι η *vestitura*, ή *investitura* ή *vestura* του Χάνδακα αντιστοιχεί στον όρο που δίνει το λεξικό βενετικής μόδας του A. Vitali, δηλαδή σε ένα τύπο φορέματος με μπούστο και φούστα (Vitali 1992, 422). Δεν πρόκειται για ένα συγκεκριμένο ένδυμα, αλλά περισσότερο για ένα γενικό τύπο φορέματος, καμωμένο από διάφορες ποικιλίες υφασμάτων, το οποίο γνώρισε διάφορα στιλ σε διάφορες εποχές στη Βενετία από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα. Ο Ιταλός ιστορικός του 19ου αιώνα Cecchetti παρέχει άφθονα τεκμήρια γι' αυτό (Cecchetti, 1885/86, 73-74). Στον Χάνδακα εμφανίστηκε μάλλον αργότερα, με πρώτη μνεία μέχρι στιγμής το 1444 και εντονότατη παρουσία σε πληθώρα ιβενταρίων τον 17ο αιώνα.

Η *vestura* ήταν το πιο πολύτιμο προικίο γυναικείο ένδυμα τον 17ο αι. στον Χάνδακα και αντιπροσώπευε την υψηλή ραπτική της εποχής απαιτώντας μαεστρία και ιδιαίτερη τέχνη

⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες μελέτες που δίνουν βαρύτητα τόσο στην ποσοτική όσο και στην ποιοτική επεξεργασία των υλικών αγαθών στον ευρωπαϊκό χώρο: Schuurman, de Vries, van der Woude (1997)· Sarti (2002)· Fortini Brown (2005)· Blondé & van Damme (2009)· Dibbits (2010)· Broad and Schuurman (2014).

⁶ Γι' αυτό το ένδυμα των Βενετών ευγενών και τα αξεσουάρ του βλ. Vitali (1992), 414-422.

⁷ Το δείγμα έχει επιλεγεί μέσα από βάση δεδομένων με 770 προικώες δικαιοπραξίες της χρονικής περιόδου 1600-1645 από την πόλη του Χάνδακα και τη γύρω ενδοχώρα (territorio Candia). Έχει συλλεγεί μέσω κατευθυνόμενης δειγματοληψίας (*purposive sample*) και αποτελείται από προικώες δικαιοπραξίες που δίνουν μια πλήρη εικόνα κάθε προικοδοσίας. Οι δικαιοπραξίες αυτές αποτελούνται από τρία έγγραφα: το προικοσύμφωνο, το ιβεντάριο κινητών και τη βεβαίωση του γαμπρού ότι έχει εξοφληθεί το σύνολο της προίκας. Ως κριτήρια επιλογής έχουν οριστεί τα ακόλουθα: α) ο τόπος διαμονής των δύο συμβαλλόμενων μερών είναι ο Χάνδακας, β) η αντιπροσώπευση των δύο κοινωνικών ομάδων (ελίτ και μη ελίτ) είναι ανάλογη με τη δημογραφική τους παρουσία (περίπου 5% ελίτ, 95% μη ελίτ), γ) η σύνταξη των εγγράφων έχει γίνει από διάφορους νοταρίους που δρούσαν στην πόλη του Χάνδακα, δ) τα έγγραφα είναι γραμμένα και στις δύο γλώσσες (Ιταλικά και Ελληνικά) και ε) παρουσία του ενδύματος της *vestura*.

από τις μοδίστρες της εποχής. Το σιλ του ενδύματος προσφερόταν για επίδειξη πλούτου και αριστοτεχνικής ραπτικής τέχνης, καθώς ήταν ακριβό ένδυμα και χρειαζόταν μεγάλη υπομονή στο δούλεμα των διακοσμητικών μοτίβων. Τα υλικά κατασκευής του, ο συνδυασμός χρωμάτων και τα διακοσμητικά του μοτίβα προϋπέθεταν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης και της αγοράς και του τεχνίτη (της μαστόρισσας) που το έφτιαχνε και ξεπερνούσαν την απλά χρηστική αξία του αντικειμένου. Φτιαχνόταν μόνο από πολυτελή υφάσματα: από μετάξι και βελούδο. Το μετάξι γνωρίζει μάλιστα μεγάλη διαφοροποίηση, καθώς συναντάμε διάφορες ποικιλίες του στην κατασκευή της *vestura*, όπως *brocado/brocatto*, *brocadello*,⁸ *canevazetta*,⁹ *ormesin*,¹⁰ *tabin* (νταμπί),¹¹ *zendal* (τζαντουνί),¹² *raso* (ράζο),¹³ *damask*.¹⁴ Αυτά τα δεδομένα συνηγορούν στην υπόθεση ότι η *vestura* θα πρέπει να αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό εισαγωγικό είδος από τη Βενετία. Η παραγγελία της Quirina Καλλέργη το 1444 μιας χρυσοϋφαντης *vestura* ("vestitura texta cum auro", Μαλτέζου 1986, 145) στον θείο της Φραγκίσκο Dandolo που πηγαίνει στη Βενετία είναι μάλλον αντιπροσωπευτική του τρόπου απόκτησης του ενδύματος.

Ωστόσο, το γεγονός ότι νύφες, όπως η Anzola Zago, η Μαριέττα Μελισσηνοπούλα, η Στελιανή Βλαστοπούλα, η Μανετούσκα Σταθοπούλα, η Μαριέττα Βαραγκοπούλα, και η κόρη της Εβραίας χήρας Rangoria Sacerdoto, λαμβάνουν αρκετά μεγάλο αριθμό από βεστούρες (από επτά και πάνω, μέχρι και δεκαπέντε στην περίπτωση της Anzola Zago) δείχνει ότι θα πρέπει το είδος να κατασκευαζόταν και τοπικά από ικανές και έμπειρες μαστόρισσες.¹⁵

Άλλωστε, γνωρίζουμε ότι κυκλοφορούσαν ευρέως και στη Βενετία και έξω απ' αυτήν από το 1520 και μετά ειδικευμένοι «Οδηγοί» με σχέδια και τεχνικές για διάφορα διακοσμητικά μοτίβα, δαντέλες, κεντήματα.¹⁶ Οι «Οδηγοί» αυτοί ανατυπώνονταν συχνά αναπροσαρμοζόμενοι κάθε φορά σε διαφορετικό κοινό και ιδεολογικές αντιλήψεις. Ενώ ο πρώτος τέτοιος ιταλικός «οδηγός» του Giovanni Antonio Tagliente του 1527 περιείχε μόνο απεικονίσεις σχεδίων ραπτικής, ο επόμενος «οδηγός» που τυπώθηκε το ίδιο έτος από τον Alessandro Paganino περιείχε και λεπτομερείς οδηγίες για τη μεταφορά αυτών των σχεδίων. Μάλιστα το 1530 ο εκδότης Zorripino τύπωσε ταυτόχρονα δέκα τέτοιους οδηγούς που περιείχαν και σχέδια για την παραγωγή δαντέλας. Το ράψιμο, πλέξιμο και το κέντημα ήταν ευρύτατα διαδεδομένες

⁸ Χρυσοϋφασμένο μετάξι κατώτερης ποιότητας και αξίας από το *brocado*.

⁹ Πολύτιμο χρυσοϋφασμένο ή αργυροϋφασμένο μεταξωτό ύφασμα του συρμού στη Βενετία τύπου *brocado / broccato* (τέλη 16ου αιώνα και κυρίως τον 17ο αιώνα).

¹⁰ Λεπτό μεταξωτό ύφασμα με ονομασία από την περσική πόλη Ormus όπου κατασκευαζόταν αρχικά.

¹¹ Μεταξωτό ύφασμα για κατασκευή ενδυμάτων/ειδών κρεβατόστρωσης πολυτελείας, αραβικής προέλευσης.

¹² Πολύτιμο μεταξωτό ύφασμα για φορέματα κυρίως των αστών γυναικών της Βενετίας.

¹³ Σατέν, ολομέταξο ύφασμα.

¹⁴ Μεταξωτό μονόχρωμο ύφασμα με σχέδια και υφή σατέν που πιστευόταν ότι προερχόταν από τη Δαμασκό. Για τη μεγάλη σημασία της κατασκευής μεταξωτών υφασμάτων στη Βενετία βλ. Molà (2000).

¹⁵ Η ευγενής Anzola Zago έχει στην προίκα της δεκαπέντε βεστούρες όταν παντρεύεται στις 22 Ιουνίου 1632 τον γιατρό Nicolo Querini (ASV, NC, busta 61, protocollo XIX, f. 113v-116r). Η Στελιανή Βλαστοπούλα, κόρη του παπά Γιάννη Βλαστού, λαμβάνει προίκα με οκτώ βεστούρες (ASV, NC, busta 253, protocollo 2, f. 160r-161r), όπως επίσης και η Μανετούσκα Σταθοπούλα, κόρη φαρμακοποιού (ASV, NC, busta 223, libro 6, f. 129v-132r). Από επτά βεστούρες λαμβάνουν η Μαριέττα Βαραγκοπούλα και η Εβραία Amana Sacerdoto (ASV, NC, busta 63, protocollo XXV, f. 60r-61v και ASV, NC, busta 54, protocollo 2, f. 41r-43r αντίστοιχα).

¹⁶ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Fortini Brown (2005²), 112-121.

γυναικείες ασχολίες που θεωρούνταν στη Βενετία «επωφελείς για τις φτωχές και τιμητικές για τις ευγενείς κυρίες και τις πλούσιες αστές» (Fortini Brown 20052, 116). Σιγά-σιγά έγινε επίσης σαφές ότι το κοινό στο οποίο απευθύνονταν αυτοί οι «Οδηγοί» –τουλάχιστον στη Βενετία– δεν ήταν μόνο επαγγελματίες μαστόρισσες, αλλά και οι ίδιες οι γυναίκες, στην πλειοψηφία τους ευγενείς, καθώς οι «Οδηγοί» άρχισαν να δίνουν σταδιακά όλο και μεγαλύτερη έμφαση στον ευχάριστο χαρακτήρα της ασχολίας αυτής. Προχωρώντας προς τα τέλη του 16ου αιώνα στη Βενετία το ηθικό μήνυμα που περνούσε με τη διάδοση της κεντητικής, και ειδικά της κατασκευής δαντέλας, άρχισε να υπερισχύει των παραγωγικών αναγκών: η κεντητική θεωρούνταν ως η ιδανική ενασχόληση των ευγενών κυριών καθώς συνδύαζε τις αρετές της ταπεινοφροσύνης και υπακοής με τον πλούτο και την αφθονία του κεντήματος. Εξασφάλιζε ότι οι γυναίκες θα μείνουν για ώρες κλεισμένες μέσα στο σπίτι (στην ιδιωτική σφαίρα), ενώ ταυτόχρονα έδινε την ευκαιρία για ένα δημόσιο *'statement'* σχετικά με την οικονομική θέση της οικοδέσποινας (Fortini Brown 20052, 117). Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να συμβαίνει και στον Χάνδακα, παρόλο που τα ιβεντάρια σιωπούν πάνω σ' αυτό το θέμα. Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία υποθέτουμε ότι οι βεστούρες θα πρέπει να εισάγονταν και/ή να φτιάχνονταν στον Χάνδακα από επαγγελματίες μαστόρισσες ή και από τις ίδιες τις κοπέλες πριν την παντρεία στο σπίτι.

Η *vestura* στη Βενετία συνοδεύονταν από πρόσθετα μανίκια, ενώ στον Χάνδακα μεταβιβάζονταν και βεστούρες *senza maniche*¹⁷ ίσως λόγω των καιρικών συνθηκών. Επίσης συνοδεύονταν από το λεγόμενο *casso* που ταυτίζεται με το *busto* (Levi Pisetzky 1966, 66). Το *busto* είχε απαγορευτεί στη Βενετία με νόμο του 1547, εξαιτίας του πολυτελούς χαρακτήρα του, όπως μαρτυρεί ο Vecellio, ο οποίος περιέγραψε με λεπτομέρεια και ακρίβεια την παλαιότερη βενετική μόδα (Levi Pisetzky 1966, 62). Αυτό που δεν βλέπουμε στον Χάνδακα του 17ου αι. είναι οι βεστούρες με μπούστο με μεταλλικές ενισχύσεις στην πλάτη και στο στήθος που ήταν της μόδας στη Βενετία ολόκληρο τον 16ο αιώνα μέχρι και τα τέλη του (Levi Pisetzky 1966, 66). Το *casso*, για το οποίο δεν έχουμε αναλυτικές πληροφορίες στα ιβεντάρια του Χάνδακα, αλλά καταλαβαίνουμε ότι θα πρέπει να ήταν όπως το *busto*, δηλαδή ένα μπούστο που σχεδόν πάντα εφαρμοζόταν στο ένδυμα με κουμπιά μπροστά, είχε μανίκια και δενόταν με κορδόνια (Levi Pisetzky 1966, 66). Τη μόδα αυτή ακολουθούσαν στην Ιταλία (Τοσκάνη και Βενετία) από τις αρχές του 16ου αιώνα ήδη «οι μοντέρνες ευγενείς γεροντοκόρες» (Levi Pisetzky 1966, 66). Επίσης ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα μια γνωστή ευγενής, όπως η Λουκρητία Βοργία, είχε στην γκαρνταρόμπα της «δύο busti, φτιαγμένα από brocado rizo, και βελούδο σε κόκκινο της φωτιάς» (Levi Pisetzky 1966, 67). Και στα τέλη του 16ου η μόδα του *busto* κυριαρχεί στη Βενετία: σε αδημοσίευτη καταγραφή κινητών μετά θάνατον του 1587 η Βενετσιάνα Faustina Spinola άφησε είκοσι τρία busti (Levi Pisetzky 1966, 67).

Και στον Χάνδακα βρίσκουμε βεστούρες "*con il suo casso, coda et cinque cordeline*".¹⁸ Οι κορδελίνες και τα κορδόνια που συνοδεύουν τη *vestura* στον Χάνδακα υποδηλώνουν ότι

¹⁷ Βλ. π.χ. τα έγγραφα ASV, NC, busta 61, protocollo XIX, f. 113v-116r· busta 61, protocollo XVII, f. 206v-209r· busta 5, protocollo III, f. 95v-96v· busta 71, protocollo XIII, f. 45v-46v.

¹⁸ ASV, NC, busta 54, protocollo 2, f. 41r-43r.

έχουμε ένα σύστημα στήριξης των μανικιών στο μπούστο, ανάλογο με αυτό στη Βενετία.¹⁹ Τα μανίκια και η ουρά (*coda*) ήταν συχνά φοδραρισμένα σε κόκκινο, πράσινο ή λευκό χρώμα. Μεταβιβάζονταν και εντελώς ξεχωριστά από τη *vestura*.²⁰

Η *vestura* ξεχώριζε από τα «κοινά» προικώα ενδύματα και εξαιτίας του χρώματός της. Στον Χάνδακα είχε λευκό ή μαύρο χρώμα, κίτρινο, πράσινο, μπλε ή ήταν πολύχρωμη. Χρώματα της μόδας στη Βενετία, όπως το κόκκινο της φωτιάς, το κυανόμαυρο (*ranonazzo*), το μαύρο της σκουριάς (*rovanò*), το γαλάζιο (*azure*), το κανελί (*canelin*), το κίτρινο (*zalo*), το πορτοκαλί (*naranzin*) και το πράσινο χρησιμοποιούνταν στον Χάνδακα για τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία της *vestura*.²¹ Το θαλασσί χρώμα (*amarizzo*) που εμφανίζεται σε συνδυασμό με τη μεταξωτή ποιότητα *tabin*, ίσως να αποτελεί μια καινοτομία της κοινωνίας του Χάνδακα, γιατί το χρώμα δεν απαντά στον κατάλογο του Vitali για τη Βενετία. Επίσης εντοπίζουμε και διχρωμία (συνδυασμό γαλάζιου και κόκκινου ή πορτοκαλί σε συνδυασμό με πράσινο ή κόκκινο) και πολυχρωμία, που γενικά δεν εμφανίζονται σε «κοινά», δηλαδή μη πολυτελή, ενδύματα.

Πλούσια διακοσμητικά στοιχεία συμπλήρωναν τη *vestura*: λουλουδάτα μοτίβα που είχαν μόνο οι πολύχρωμες βεστούρες, βενετσιάνικες δαντέλες (*merletto ad ago, punto in aria*) και χρυσή ζώνη με ή χωρίς σμάλτο (*centa*), μικρά κοσμήματα κεντημένα πάνω στο ύφασμα (*zoie*), κουμπιά από μετάξι ή χρυσάφι (*bottoni di seda et orro*), ύφανση με χρυσοκλωστή και αργυροκλωστή, διακοσμητικές ταινίες με διάφορα ονόματα, όπως *galon, vernezio, lametta, ρομανέτα*.²² Οι γιακάδες από δαντέλα (*bàvero*), που στα τέλη του 16ου αιώνα ήταν διαδεδομένοι στη Βενετία και αποκάλυπταν με τα διακοσμητικά τους σχέδια την κοινωνική θέση της γυναίκας που τους φορούσε, απουσιάζουν από τον Χάνδακα.²³

Η αξία που προσέδιδε στο ένδυμα ο εκτιμητής στον Χάνδακα θα πρέπει να ήταν ανάλογη προς την τιμή αγοράς, αλλά και την αξία που είχε ένα αγαθό στη συνείδηση των χρηστών του και είναι ενδεικτική της ιδιαίτερης θέσης που κατείχε αυτό μεταξύ των προικώων.²⁴ Παραδείγματος χάριν, *vestura* από κόκκινο μεταξωτό ύφασμα *brocado* με πρόσθετα μανίκια και μακριά ουρά, διακοσμημένη με πολύχρωμα λουλουδάτα μοτίβα και χρυσοκλωστή είχε εκτιμηθεί το 1643 σε 2.278 υπέρπυρα, αξία μεγαλύτερη απ' την αξία ενός μεγάλου σπιτιού στον Χάνδακα την ίδια εποχή.²⁵ Μία από τις δεκατέσσερις βεστούρες της Μαριέττας Μελισσηνοπούλας το 1630

¹⁹ Κορδελίνες βλέπουμε π.χ. και στα έγγραφα ASV, NC, busta 71, protocollo XIII, f. 45v-46v· busta 82, libro 9, f. 88r-89v· busta 223, libro 6, f. 129v-132r (*una cordelina streta*).

²⁰ Το 1647 μεταφέρθηκαν στη Βενετία οκτώ *code* από *canevazze* της ευγενούς Querina Barbarigo σε κιβώτιο (Καραγιάννη, 2011/2012, 338). Για την *coda* βλ. Vitali (1992), 140-144.

²¹ Για τον κατάλογο των πιο συνηθισμένων χρωμάτων σε ενδύματα στη Βενετία βλ. Vitali (1992), 455.

²² Για τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία υπάρχουν λεπτομέρειες στο λεξικό Vitali (1992) στα αντίστοιχα λήμματα, Levi Pisetzký (1966), 197-202, Καραγιάννη (2011/2012), 336-337, Fortini Brown (2005²), 91-121.

²³ Βλ. περισσότερα γι' αυτό στο Fortini Brown (2005²), 117-118.

²⁴ Η αξία των διαφόρων αντικειμένων δηλώνεται στα νοταριακά έγγραφα με μια πληθώρα όρων που δηλώνουν πολλές διαφορετικές (ή ίδιες μεταξύ τους) νομισματικές μονάδες (υπέρπυρο, *zecchino, ducato, ducato corrente, ducato cretese, ducato candiotto, ducato veneziano, lira, gazzetta, quattrino, soldino, toloro, real*). Το υπέρπυρο ήταν λογιστική μονάδα που έμεινε σταθερή σε όλο το 1ο μισό του 17ου αιώνα: ήταν ίσο με 32 soldini (Vincent 2007, 31). Επίσης είχε πάντα σταθερή ισοτιμία με το κρητικό δουκάτο (= 8 υπέρπυρα και 12 soldini). Λόγω της σταθερότητάς του χρησιμοποιείται εδώ για να γίνουν δυνατές οι συγκρίσεις ανάμεσα στα διάφορα προικώα υλικά αγαθά.

²⁵ ASV, NC, busta 222, libro 5, f. 309v-311r. Ένα σπίτι με «πόρτεγο, μία κάμαρα, μαγεργιό και πηγάδι» που έδωσε,

εκτιμήθηκε σε 6.700 υπέρπυρα, δηλαδή σε αξία σχεδόν 10 φορές μεγαλύτερη απ' αυτήν ενός «κοινού» φορέματος που δεν ανήκε στον τύπο της *vestura* (το ακριβότερο απ' αυτά την ίδια περίοδο μπορούσε να είναι γύρω στα 700 υπέρπυρα). Οι πιο ακριβές βεστούρες ήταν αυτές από βελούδο και μετάξι της ποιότητας των *brocadello*, *ormesin*, *canevazetta*. Η *canevazetta*, μεταξωτό ύφασμα που ήταν της μόδας στη Βενετία του 17ου αιώνα, χρησιμοποιήθηκε στον Χάνδακα για *vestura* μαύρη ή κίτρινη με πολύχρωμα διακοσμητικά μοτίβα.

Το ότι η *vestura* υπόκειτο στις επιταγές της μόδας επιβεβαιώνεται από την αξία που είχαν οι παλιές βεστούρες: ο χρόνος τις έκανε να χάνουν κατακόρυφα την αξία τους, όπως συμβαίνει και σήμερα με τα είδη ένδυσης του συρμού. Το ίδιο συνέβαινε, βέβαια, και με άλλα ενδύματα, όμως σε μικρότερο βαθμό. Επίσης σχεδόν το 1/3 των 142 κομματιών που μελετήσαμε ήταν ολοκαίνουργια ενδύματα, γεγονός που υποδηλώνει ένδυμα του συρμού και όχι ένδυμα που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και φέρει σημάδια φθοράς.

Απ' όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της *vestura* συνάγεται ότι η *vestura* αποτελούσε σύμβολο οικονομικής επιφάνειας και κοινωνικού στάτους και στη Βενετία του 16ου αιώνα και στον Χάνδακα του 17ου αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη μας τον ορισμό του ιστορικού Rittersma για τον όρο πολυτέλεια, δηλαδή ότι είναι μια έννοια που αποκαλύπτει την κοινωνική θέση και/ή τις κοινωνικές φιλοδοξίες κάποιου, θεωρούμε ότι η *vestura* θα πρέπει να ήταν αγαθό πολυτελείας στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο.²⁶

Γι' αυτό άλλωστε η *vestura* προσφερόταν ιδιαίτερα για επίδειξη. Αυτήν ακριβώς τη χρήση της παρατηρούμε πράγματι στον Χάνδακα. Η πόλη, οργανωμένη στο πρότυπο της Βενετίας, είχε έντονα αστικό περιβάλλον. 20.000 κάτοικοι διαφόρων θρησκευτικών δογμάτων και προέλευσης συγχρωτίζονταν μεταξύ τους καθημερινά στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Η συμβίωση καταργούσε υπάρχοντα όρια και έθετε καινούργια ανάλογα με τις συνθήκες, τα επιμέρους συμφέροντα, τις κοινωνικές επιταγές. Στη χρήση υλικών αγαθών, όπως η *vestura*, βλέπουμε να υποχωρούν οι νομικά προσδιορισμένες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ανώτερη κοινωνική τάξη των ευγενών και την «ελίτ των *cittadini*, δηλ. μια ηγετική μερίδα του μεσαίου κοινωνικού στρώματος που μπορούσε να συγκριθεί με την αριστοκρατία» (Λαμπρινός 2015, 148). Οι *cittadini* που είχαν πλουτίσει ή που είχαν αποκτήσει κάποιο κοινωνικό κύρος, δηλαδή οι δουκικοί γραμματείς και νοτάριοι, οι δικηγόροι, γιατροί και φαρμακοποιοί, προίκιζαν τις κόρες τους με βεστούρες προσπαθώντας να προβληθούν όπως οι, από νομική άποψη, ανώτεροί τους ευγενείς.²⁷ Πώς; Μέσω της οικειοποίησης υλικών αγαθών που αρχικά, τουλάχιστον, δεν ήταν δικά τους και μέσω της εμμονής τους στην επίδειξη πολυτελών γυναικείων ενδυμάτων που παρέπεμπαν στην γκαρνταρόμπα των ευγενών. Με αυτή τη

μεταξύ άλλων, για προίκα στην κόρη της η Ζαμπία Μαγκναροπούλα το 1642 εκτιμήθηκε σε 1.800 υπέρπυρα (ASV, NC, busta 82, libro 9, f. 180r-180v & 233v-234r). Δύο σπίτια, το καθένα με «πόρτεγο, δύο κάμαρες, μαγεργιό και αργαστήρι» που έλαβε στον Χάνδακα με την προίκα της η Κατεριά Τσαγκαροπούλα εκτιμήθηκαν σε 4.000 υπέρπυρα το 1604 (ASV, NC, busta 42, libro f. 113r – v. Το καθένα δηλαδή 2.000 υπέρπυρα.

²⁶ Βλ. Rittersma (2010a), 14. Αν και είναι δύσκολο να δοθεί σαφής ορισμός του όρου «πολυτέλεια», αφού η έννοια αυτή έχει χαρακτήρα εφήμερο, ρευστό και εξαρτημένο από τις εκάστοτε συνθήκες, ο ορισμός του Rittersma είναι ικανοποιητικός, γιατί λαμβάνει υπόψη του τη σημασία των συνθηκών, μέσα στις οποίες τοποθετείται ένα αγαθό.

²⁷ Γενικά για τους *cittadini* και ιδιαίτερα τους επιφανείς εξ αυτών βλ. Lambrinos (2014), 57-59, 65. Ειδικά για την προνομιούχο ομάδα των δουκικών γραμματέων και νοταρίων βλ. Λαμπρινός (2010), 64-76.

χρήση του συγκεκριμένου ενδύματος, που αποκαλύπτει ένα είδος *conspicuous consumption*, αναπλήρωναν το κενό ανάμεσα στην οικονομική τους ευμάρεια και το υποδεέστερο νομικό καθεστώς τους.²⁸

Στη Βενετία συνέβαινε το ίδιο: "...noble lifestyle was possible for whoever could afford it" (Fortini Brown 20052, 254). "Showing that one was able to maintain a luxurious lifestyle contributed to keeping up a good reputation" (van Gelder 2006, 164). "Venetian *cittadini* were eager to emphasize their status within society by the same means as nobles..." (Allerston 1998, 32).

Στον Χάνδακα δεν ήταν μόνο ο γραμματέας της δουκικής καγκελλαρίας Ιωάννης Μελισσηνός που προίκισε την κόρη του με δεκατέσσερις βεστούρες.²⁹ Ήταν και ο φαρμακοποιός Ιωάννης Στάθης που το 1643 έδωσε οκτώ βεστούρες στην κόρη του Μανετούσκα.³⁰ Αλλά και ο γιατρός Priuli που την ίδια χρονιά προίκισε την κόρη του Paulina με τρεις βεστούρες.³¹ Επίσης πλούσιοι Εβραίοι, όπως ο γιατρός Αβραάμ Sacerdoto (1642) και ο τεχνίτης Samuel Sacerdoto (1602), ευκατάστατοι ιερωμένοι, όπως ο Γιάννης Βλαστός (1604), αλλά και Ελληνορθόδοξοι τεχνίτες όπως ο πρώτος των βαρελοποιών (1640).³² Όλοι αυτοί οι άνδρες προσπάθησαν σαφώς να οικειοποιηθούν σύμβολα που χρησιμοποιούσε η ελίτ του Χάνδακα. Μεταβιβάζουν στις κόρες τους το ένδυμα της *vestura* που αποκαλύπτει κύρος και πλούτο και που αρχικά εντοπίζεται σε ανώτερη κοινωνική τάξη (αυτή των ευγενών) σε μια προσπάθεια να υπερβούν τα όρια της θέσης τους.³³

Ταυτόχρονα οι ευγενείς στον Χάνδακα, κάτοικοι μιας «αποικίας», οικειοποιούνται τα υλικά αγαθά των ευγενών και των πλούσιων *cittadini* της μητρόπολης, αγαθά που χρησιμοποιούνται σε άλλο γεωγραφικό χώρο, που θεωρείται «ανώτερος». Η Bettina Pelegrin, π.χ., χήρα ευγενή φεουδάρχη, το 1630 δίνει στην κόρη της με την προίκα της τέσσερις ολομέταξες βεστούρες: τρεις με πρόσθετα μανίκια φοδραρισμένα με γαλάζιο μετάξι τύπου *zendal* και μία χωρίς μανίκια, όλες με χρυσά κουμπιά και καμωμένες από χρυσοκλωστή ή αργυροκλωστή, μία απ' αυτές πολύχρωμη.³⁴ Θα μπορούσε η Bettina να ζει στη Βενετία αντί για τον Χάνδακα; Ασφαλής απάντηση θα δοθεί μόνο μετά τη συστηματική αντιπαραβολή των υλικών προικίων αγαθών που αναφέρονται στις καταγραφές του Χάνδακα και της Βενετίας.

²⁸ Εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον όρο πολυτέλεια υπάρχει στο Rittersma (2010a), 21-24. Ειδικά για τον όρο *conspicuous consumption* βλ. π.χ. Blondé (2001).

²⁹ Το ίδιο άτομο εκ παραδρομής είχε χαρακτηριστεί ευγενής στο Markaki (2015) με βάση την προσωνυμία του, η οποία προσιδιάζει συχνά σε ευγενείς. Πρόκειται για γραμματέα της δουκικής καγκελλαρίας, γιο του επίσης δουκικού νοταρίου-γραμματέα Ηλία Μελισσηνού (Λαμπρινός 2010, 70), που ανήκε στους επιφανείς *cittadini*.

³⁰ ASV, NC, busta 223, libro 6, f. 129v-132r.

³¹ ASV, NC, busta 222, libro 5, f. 309v-311r.

³² Πρόκειται για τα έγγραφα: α) ASV, NC, busta 82, libro 9, f. 88r-89v. β) ASV, NC, busta 253, protocollo 1, f. 253r γ) ASV, NC, busta 253, protocollo 2, f. 160r-161r δ) ASV, NC, busta 216, f. 81r-83v.

³³ Ο φόβος υπέρβασης αυτών των διαχωριστικών γραμμών οδήγησε τον 16ο και 17ο αιώνα στη θεσμοθέτηση ευρείας νομοθεσίας στη Βενετία, Φλωρεντία, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις (π.χ. τις Βρυξέλλες), που απαγόρευε τη χρήση πολυτελών ενδυμάτων και λειτουργούσε ως μηχανισμός διασφάλισης και σταθεροποίησης του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος το οποίο στηριζόταν στον σαφή νομικό διαχωρισμό των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων μεταξύ τους.

³⁴ ASV, NC, busta 61, protocollo XVII, f. 288v-289v.

Συμπερασματικά: παρακολουθούμε μια κίνηση της *vestura* προς διάφορες κατευθύνσεις: α) σε διάφορους γεωγραφικούς χώρους, δηλαδή από τη Βενετία στον Χάνδακα, β) σε διάφορες χρονικές περιόδους, δηλαδή από τον 14ο αιώνα στη Βενετία μέχρι και τον 17ο στον Χάνδακα και γ) σε διάφορους κοινωνικο-οικονομικούς χώρους, δηλαδή από την ανώτερη τάξη των ευγενών στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα των *cittadini*. Η κίνηση αυτή γίνεται κυρίως προς την ηγετική μερίδα των *cittadini*, αλλά όχι μόνο: επεκτείνεται σε όλους τους ευκατάστατους του μεσαίου κοινωνικού στρώματος. Η κίνηση φαίνεται να είναι αμφίδρομη: δεν πρόκειται για απλή αντιγραφή του βενετσιάνικου προτύπου, αλλά για μια προσαρμογή του στα τοπικά δεδομένα με εμπλουτισμό ή αφαίρεση στοιχείων (βλ. τη χρήση ή όχι συγκεκριμένων χρωμάτων, μανικιών, αξεσουάρ, όπως οι μεταλλικές ενισχύσεις στο μπούστο, ο γιακάς ή τα γάντια που εκλείπουν στον Χάνδακα). Η κίνηση έχει κάθετη κατεύθυνση (από ανώτερο κοινωνικό στρώμα σε κατώτερο) και εξυπηρετεί την επίδειξη κοινωνικού κύρους και πλούτου. Έχει όμως και οριζόντια κατεύθυνση (εντός του κοινωνικού στρώματος των *cittadini*), καθώς εξυπηρετεί την επιθυμία των πιο πλούσιων και επιφανών απ' αυτούς να ξεχωρίσουν, να διαφοροποιηθούν από τους υπόλοιπους ομοϊδεάτες τους.

Η διαδρομή της *vestura* δείχνει ακόμη τον βαθμό πολιτισμικής ανταλλαγής και ώσμωσης που υπήρχε μεταξύ Χάνδακα και Βενετίας. Βενετικά πολιτισμικά στοιχεία διείσδυσαν στην αστική ζωή και τη γυναικεία μόδα του Χάνδακα, προσαρμόστηκαν στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και δημιούργησαν μια νέα πολιτισμική πραγματικότητα. Δάνεια και αντιδάνεια εξακολούθησαν να εναλλάσσονται μεταξύ τους μέσα στο αέναο παιχνίδι που υπαγόρευε η μακροχρόνια αναγκαστική συμβίωση στη βενετική Κρήτη.³⁵ Η συστηματική τους μελέτη εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Patricia Allerston (1998), "Wedding finery in sixteenth-century Venice", in Trevor Dean - K. J. P. Lowe (eds.), *Marriage in Italy 1300-1650*, Cambridge, Cambridge University Press, 25-40.
- Bruno Blondé (2001), "Indicatoren van het luxeverbruik? Het paardenbezit en de conspicuous consumption te Antwerpen in de 17e en 18e eeuw", *Bijdragen tot de geschiedenis* 84 (2001), 497-512.
- Bruno Blondé - Ilja van Damme (2009), "Fashioning old and new or moulding the material culture of Europe (late seventeenth-nineteenth centuries)", in B. Blondé et al. (eds.), *Changing consumer preferences in Europe (seventeenth-nineteenth centuries)*, Turnhout, 1-14.
- Giuseppe Boerio (1856), *Dizionario del dialetto Veneziano. Seconda edizione aumentata e corretta* (Ristampa anastatica 1993), Firenze, Giunti.
- John Broad - Anton Schuurman (eds.) (2014), *Wealth and poverty in European rural societies from the sixteenth to the nineteenth century*, Turnhout, Brepols.
- B. Cecchetti (1885/86), *La vita dei veneziani nel 1300*, Venezia.
- Όλγα Γκράτζιου (2010), *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

³⁵ Για το θέμα της ενσωμάτωσης δυτικών πολιτισμικών στοιχείων στην τοπική κοινωνία (με παράδειγμα την αρχιτεκτονική της πρώιμης βενετικής περιόδου στην Κρήτη) ιδιαίτερα κατατοπιστική είναι η ανάλυση στο Γκράτζιου (2010), 16-19. Για το φαινόμενο των πολιτισμικών επιδράσεων και ανταλλαγών βλ. Roeck (2007), 2-8.

- Hester Dibbits (2010), "Eye-catchers in an 18th-century fishing village", in R. Rittersma (ed.), *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous reflections on Netherlandish material culture, 1500 to the present*, Brussels, Pharo Publishing, 137-158.
- Patricia Fortini Brown (2004), *Private Lives in Renaissance Venice. Art, Architecture and the Family*, New Haven & London, Yale University Press.
- Ουρανία Καραγιάννη (2011/2012), «Καταγραφή κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: Το *Libretto sive inventario* της Querina Barbarigo (1647)», *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011/2012), 329-340.
- Κώστας Λαμπρινός (2010), *Michiel Gradenigo. Νοτάριος στη Δουκική Γραμματεία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Kostas Lambrinos (2014), "Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete: the evolution of a citizen family (sixteenth century)", *Mediterranean Historical Review* 29:1 (2014), 57-70.
- Κώστας Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Rosita Levi Pisetzky (1968), *Storia del costume in Italia*, vol. III, Milano, Istituto Editoriale Italiano.
- Χρύσα Μαλτέζου (1986), «Βενετική μόδα στην Κρήτη (Τα φορέματα μιας Καλλεργοπούλας)», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τ. Α, Αθήνα, 139-147.
- Τατιάνα Μαρκάκη (2000), «Το ένδυμα στις εκτιμήσεις προίκας του Μ. Βαρούχα (1597-1613)», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 81-93.
- Tatiana Markaki (2015), "Cultural transfers and social ruptures in Venetian Crete: dowries of distinguished cittadini in seventeenth-century Candia", in K. A. Dimadis (ed.), *Proceedings of the 5th European Congress of Modern Greek Studies (Thessaloniki, 2-5 October 2014) – Continuities, Discontinuities, Ruptures in the Greek World (1204-2014): Economy, Society, History, Literature*, vol. 5, Athens, European Society of Modern Greek Studies, 207-220.
- Luca Molà (2000), *The silk industry of Renaissance Venice*, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press.
- Rentgenier Rittersma (2010a) (ed.), *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous reflections on Netherlandish material culture, 1500 to the present*, Brussels, Pharo Publishing.
- Rentgenier Rittersma (2010b), "Putting social status and social aspirations on display: a panoramic study on manifestations of luxury in the Low Countries, 1500 to the present", in R. Rittersma (ed.), *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous reflections on Netherlandish material culture, 1500 to the present*, Brussels, Pharo Publishing, 11-24.
- Bernd Roeck (2007), "Introduction", in Herman Roodenburg (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*, vol. 4 (*Forging European Identities, 1400–1700*), Cambridge, Cambridge University Press, 1-29.
- Herman Roodenburg (2007) (ed.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*, vol. 4 (*Forging European Identities, 1400–1700*), Cambridge, Cambridge University Press.
- Raffaella Sarti (2002), *Europe at Home. Family and Material Culture 1500-1800*, New Haven and London.
- Anton Schuurman, Jan de Vries and Ad van der Woude (1997), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, Amsterdam, Balans.
- Maartje van Gelder (2006), "Thuis in vroegmodern Venetië. Woningen en levensstijl van de Nederlandse kooplieden in de Serenissima", *Incontri* 21:2 (2006), 161-173.
- Alfred Vincent (2007), "Money and coinage in Venetian Crete, c. 1400-1669. An introduction", *Θησαυρίσματα* 37 (2007), 267-326.
- Achille Vitali (1992), *La moda a Venezia attraverso i secoli, Lessico ragionato*, Venezia, Filippi Editore.